

Διαβάζοντας την ανθρώπινη «σωματική συμπεριφορά»

Μια μεθοδολογική προσέγγιση των χειρονομιών του αρχαίου κόσμου

Χρήστος Κεκές

Υποψήφιος Διδάκτωρ Αιγυπτολογίας
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Αιγαίου (Ρόδος)
Υπότροφος του Ελληνικού
Ιδρύματος Έρευνας και Καινοτομίας
(ΕΛΙΔΕΚ)

chriskekes@outlook.com

Στην τέχνη και τη γραμματεία του αρχαίου κόσμου απαντά πληθώρα στάσεων και κινήσεων του σώματος που υλοποιούσαν οι άνθρωποι σε κάθε πτυχή του καθημερινού, τελετουργικού, ιδιωτικού και δημόσιου βίου τους. Αυτές οι ιδιαίτερες σωματικές τους κινήσεις περικλείουν ποικίλα συμβολικά νοήματα, η κατανόηση των οποίων μπορεί να συμβάλλει στην προσέγγιση των δραστηριοτήτων στο πλαίσιο των οποίων εκτελούνταν, αλλά και των ίδιων των κοινωνιών του παρελθόντος. Η ερμηνεία των χειρονομιών του αρχαίου κόσμου αποτελεί ένα περίπλοκο εγχείρημα, συχνά, εξαιτίας της αποσπασματικής φύσης του αρχαιολογικού υλικού που μελετάται και της έλλειψης αναλυτικών γραπτών αναφορών. Το παρόν άρθρο πραγματεύεται την ανάπτυξη μιας μεθοδολογίας για τη μελέτη και ερμηνεία των χειρονομιών του αρχαίου κόσμου. Θίγονται ζητήματα ορολογίας, ενώ παρουσιάζονται και αναλύονται δεκατρία κριτήρια, η συνδυαστική εξέταση των οποίων μπορεί να βοηθήσει τον ερευνητή να προσεγγίσει ερμηνευτικά τις αρχαίες χειρονομίες.

Λέξεις ευρετηρίου

Χειρονομίες
σωματική συμπεριφορά
μη λεκτική επικοινωνία
αρχαίος κόσμος
ερμηνευτικά κριτήρια

..... Γυναικείες και ανδρικές θρηνούσες μορφές. Τοιχογραφία από τον Θηβαϊκό Τάφο του Νεμπαμούν και του Ιπούκι. (Λεπτομέρεια της εικ. 4).

Η μη λεκτική επικοινωνία (στάσεις του σώματος, χειρονομίες, μορφασμοί κτλ.) αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Κατά την αρχαιότητα, οι άνθρωποι υλοποιούσαν μια ποικιλία στάσεων και κινήσεων του σώματος κατά την καθημερινή τους συναναστροφή,¹ την επίδειξη πίστης και υποτέλειας στην άρχουσα τάξη,² την απόδοση λατρείας στις τοπικές τους θεότητες³ κοκ. Η εξέταση της «σωματικής συμπεριφοράς» τους, δηλαδή των ιδιαίτερων σωματικών κινήσεων που επέλεγαν κάθε φορά, συμβάλλει στην προσέγγιση αφενός των δραστηριοτήτων στις οποίες εντάσσονταν και αφετέρου των ίδιων των αρχαίων κοινωνιών.

Τι ορίζεται ως «χειρονομία»

Σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη,⁴ η χειρονομία ορίζεται ως «κάθε κίνηση των χεριών που κάνει κανείς ασυναίσθητα και ιδιαίτερα όταν μιλά, εκφράζοντας τη διάθεσή του ή προσπαθώντας να τονίσει ή να κάνει πιο σαφή ή ενδιαφέροντα αυτά που λέει» και ως «συνειδητή κίνηση των χεριών κάποιου, η οποία μπορεί να έχει συγκεκριμένη συμβολική σημασία». Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία συνήθως απαντούν οι όροι «*gesture*» (αγγλική), «*geste/gebärde*» (γερμανική), «*geste*» (γαλλική), «*gesto*» (ιταλική/ισπανική). Με τους όρους αυτούς οι ερευνητές συχνά εννοούν τις κινήσεις όχι μόνο των χεριών, αλλά του ανθρώπινου σώματος στο σύνολό του: τις στάσεις και κινήσεις του κορμού και των άκρων, τις κινήσεις του κεφαλιού και των ματιών, τις εκφράσεις του προσώπου.⁵

Επιχειρώντας κανείς να προσεγγίσει ερμηνευτικά χειρονομίες του αρχαίου κόσμου διαπιστώνει πως αυτές ενδέχεται να περικλείουν ποικίλα συμβολικά νοήματα που άπτονται του συναισθηματικού κόσμου του εκτελούντος προσώπου, της κοινωνικής του θέσης, του φύλου του, της ηλικίας του κ.ά. Ο Wedde,⁶ στη μελέτη του για τις αιγαικές τελετουργικές χειρονομίες, προσδιορίζει τη χειρονομία ως «μία κίνηση που εκτελείται με το ένα ή και τα δύο χέρια, καθώς το σώμα λαμβάνει μία ή και περισσότερες συγκεκριμένες στάσεις και περικλείει μια κωδικοποιημένη έννοια, την οποία μπορούν να αντιληφθούν όλα τα μέλη μιας κοινωνίας ή μέρος αυτής».

Στον ορισμό του Wedde δεν γίνεται αναφορά στην ομιλία, καθώς στην αιγαική αρχαιολογία οι χειρονομίες μελετώνται κυρίως ως «εικόνες» και όχι ως πραγματικές κινήσεις.⁷ Η εικονογραφία, δηλαδή, αποτελεί τη μοναδική πηγή μελέτης των αιγαιικών χειρονομιών. Γεγονός που σημαίνει πως

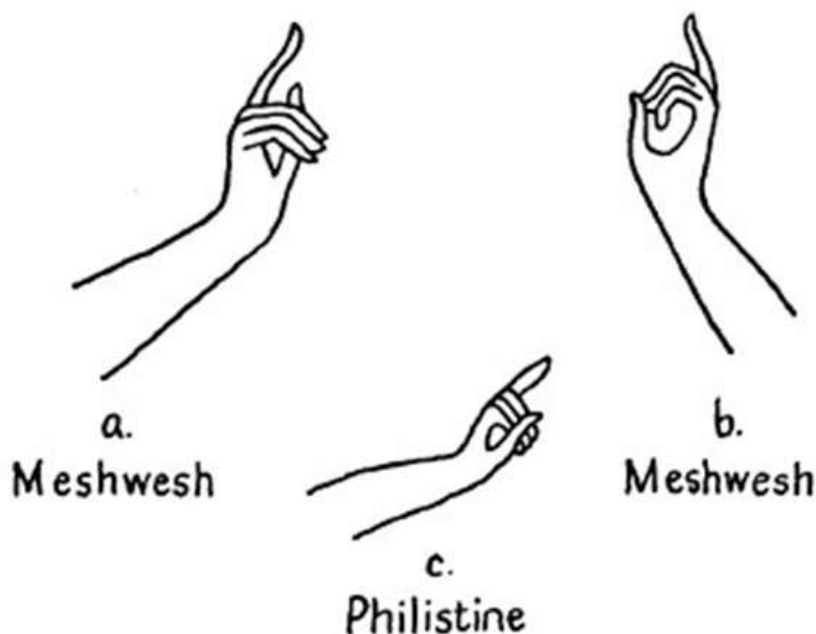
1. Η αποτροπαϊκή χειρονομία του «κερασφόρου χεριού» ή «*mano cornuta*» (σχέδιο Χρήστος Κεκές).

οι ερευνητές δεν διαθέτουν στοιχεία για πιθανές λέξεις ή φράσεις που πιθανότατα συνόδευαν τη χειρονομιακή πράξη.

Ωστόσο, πολλές φορές ακόμα και η ερμηνεία που δίνει κάποιος ερευνητής σε συγκεκριμένες χειρονομίες προϋποθέτει και υποδηλώνει τη χρήση του λόγου κατά την τέλεσή τους. Όταν, επί παραδείγματι, μια χειρονομία προσδιοριστεί ως «λατρευτική» ή «χαιρετισμού», εμμέσως πλην σαφώς δηλώνεται η πεποίθηση του μελετητή πως κάποιο κατάλληλο λεκτικό (λέξη, φράση, μαγική ρήση) θα πρέπει να συνόδευε την εκάστοτε χειρονομία ανάλογα με την περίπτωση (θρησκευτική συνάθροιση, συνάντηση δύο προσώπων).

Επιπρόσθετα, γραπτά τεκμήρια που ανάγονται σε ιστορικές περιόδους ή διασώζονται από εγγράμματους πολιτισμούς της προϊστορίας συχνά αναφέρονται στη «συνύπαρξη» λόγου και κίνησης. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές στους αρχαίους ρήτορες, οι οποίοι ενίσχυαν τις αγορεύσεις τους με ποικίλες κινήσεις των χεριών και του σώματος.⁸

Ειδικόι στην αρχαιολογία της Αιγύπτου αναγνωρίζουν τη στενή σχέση των χειρονομιών με την ομιλία λαμβάνοντας υπόψιν τις διαθέσιμες γραπτές μαρτυρίες. Η Brunner-Traut⁹ ορίζει τις χειρονομίες ως εκφραστικές, σωματικές κινήσεις που συνοδεύουν, συμπληρώνουν ή αντικαθιστούν την ομιλία. Ο Wilkinson¹⁰ κατηγοριοποιεί τις

2. Παραλλαγές της χειρονομίας του «κερασφόρου χεριού», όπως αποδίδονται να τις εκτελούν φυλές των «Λαών της Θάλασσας» σε αιγυπτιακά ανάγλυφα της περιόδου του Ραμσή Γ' (περίπου 1190 π.Χ.) (Wainwright 1961, p. 493).

αιγυπτιακές χειρονομίες βάσει αναφορών της αιγυπτιακής γραμματείας: π.χ. χειρονομίες «ομιλίας», «χαιρετισμού», «ερωτήματος» κτλ. με βάση αντίστοιχους αιγυπτιακούς όρους.

Συνθέτοντας τα παραπάνω θα μπορούσε να διατυπωθεί ένας διευρυμένος ορισμός, σύμφωνα με τον οποίο «η χειρονομία αποτελεί μια συνειδητή ή ασυνείδητη κίνηση του ενός ή και των δύο χεριών, καθώς το σώμα λαμβάνει μια κατάλληλη ανά περίπτωση στάση, που συνοδεύει ή αντικαθιστά το λόγο και φέρει συγκεκριμένα συμβολικά νοήματα, τα οποία μπορούν να κατανοήσουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες ή το σύνολο μιας κοινωνίας».

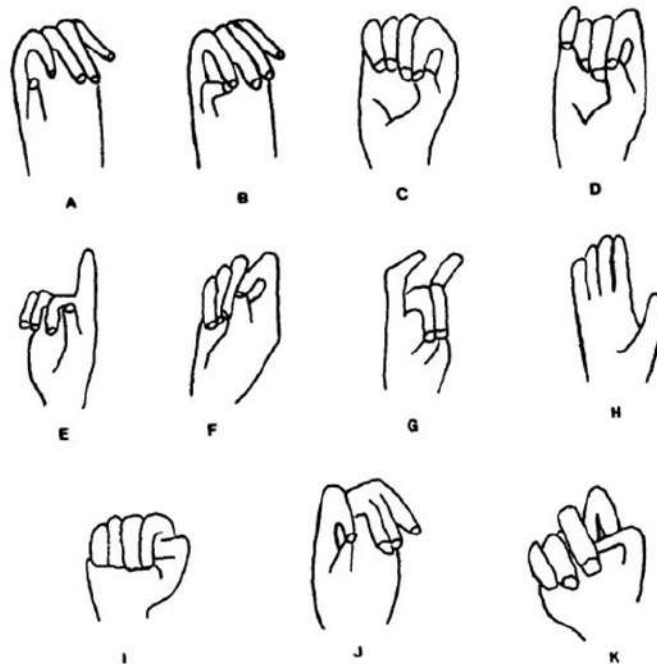
Τι μπορεί να προσφέρει η εξέταση των χειρονομιών στη μελέτη των κοινωνιών του παρελθόντος;

Για πολλούς αιώνες ήταν διαδεδομένη η άποψη πως οι χειρονομίες αποτελούν μια κοινή, παγκόσμια γλώσσα, η οποία γίνεται αντιληπτή από όλα τα έθνη.¹¹ Η «οικουμενικότητα» των χειρονομιών, όπως την αντιλαμβάνονταν παλαιότερα, υποδηλώνει πως αυτές είναι έμφυτες και ενστικτώδεις στον άνθρωπο και πως σε διαφορετικούς πολιτισμούς

και χρονικές περιόδους μπορούν να εκτελούνται οι ίδιες κινήσεις με τις ίδιες προθέσεις.¹²

Ορισμένες σωματικές κινήσεις φαίνεται πράγματι να ενυπάρχουν στην ανθρώπινη φύση (όπως οι δεικτικές χειρονομίες των βρεφών)¹³ και συνήθως οφείλονται στην ανατομία του ανθρώπινου σώματος.¹⁴ Επιπλέον, συγκεκριμένες χειρονομίες φαίνεται να επιβίωσαν από την αρχαιότητα μέχρι και τη σύγχρονη εποχή αυτούσιες ή παραλλαγμένες, με την ίδια συμβολική αξία ή και όχι, όπως το περίφημο «κερασφόρο χέρι» ή «*mano cornuta*»¹⁵ (εικ. 1-2).

Ωστόσο, μελέτες του 20ού αι.¹⁶ έδειξαν πως σε μεγάλο βαθμό οι χειρονομίες είναι επίκτητες, μαθαίνονται και μεταδίδονται μέσω μιμητικών διαδικασιών και κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και απορρέουν από διάφορους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Με άλλα λόγια, η χρήση ή μη χειρονομιών, ο τύπος και η σημασία των χειρονομιών που χρησιμοποιούνται εξαρτώνται από και διαφέρουν ανάλογα με τον πολιτισμό, τη χρονική περίοδο, την πολιτική ιδεολογία, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τη συλλογική και ατομική ιδιοσυγκρασία κτλ. Ακόμα και μέσα στην ίδια κοινωνία η χρήση συγκεκριμένων χειρονομιών

3. Χειρονομίες (mudras) που απαντούν σε γλυπτά του Βούδα και άλλων θεοτήτων σε Θιβητιανό μοναστήρι του 11ου αι. Η θέση των χεριών, η στάση τους, όπως και ο σχηματισμός των δακτύλων συμβάλλουν στην ταυτοποίηση των απεικονιζόμενων θεοτήτων (στα γλυπτά του Βούδα απαντά συνήθως η παραλλαγή Η) (Reedy και Reedy 1987, p. 644, figure 3).

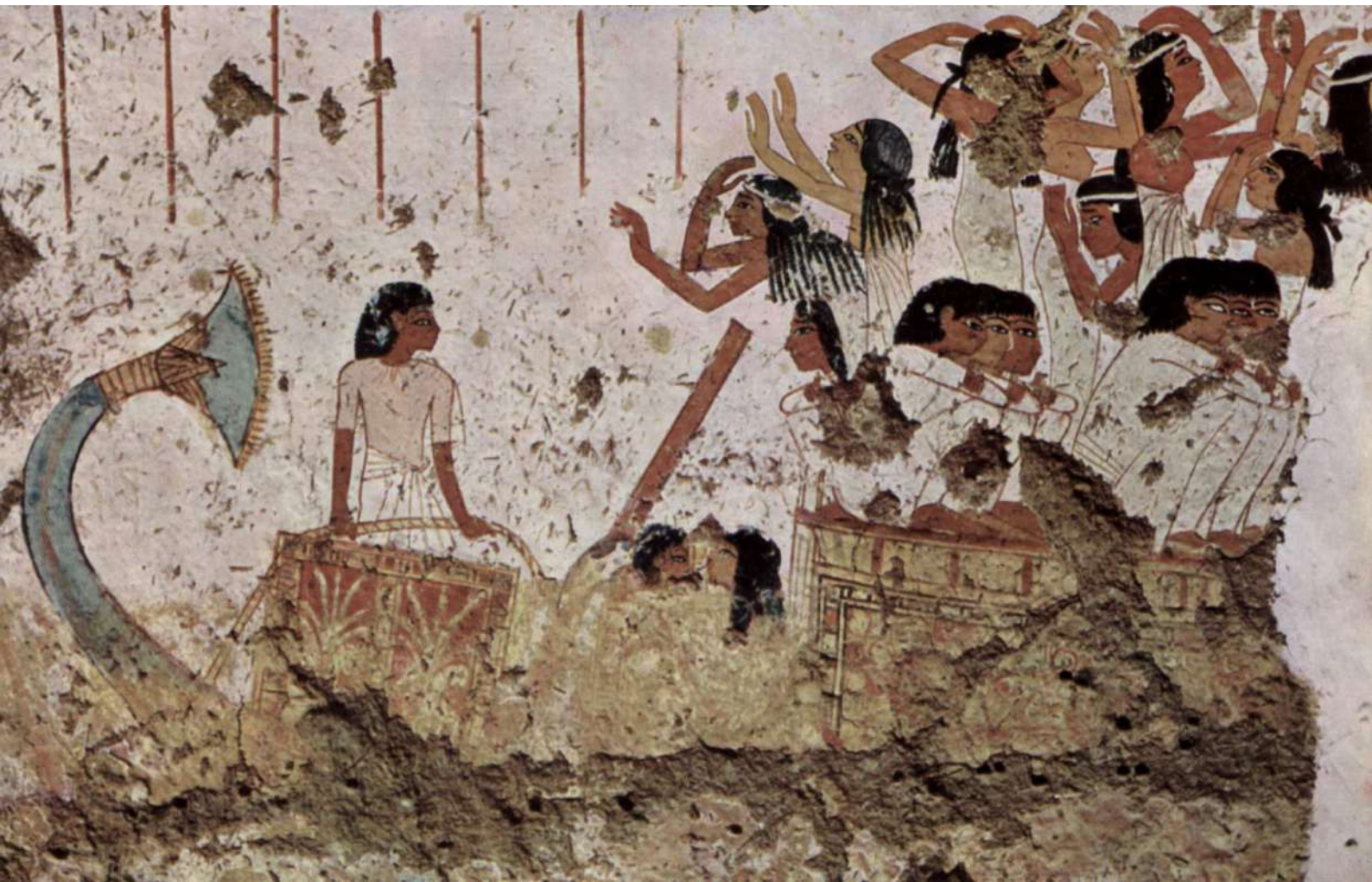
ενδεχομένως αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο ορισμένων κοινωνικών ομάδων (άρχουσα τάξη, ιερείς, ανδρικό φύλο, ενήλικες κτλ.) ή το ακριβές νοσηματοδοτικό περιεχόμενο των χειρονομιών αυτών δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες (κατώτερες τάξεις, γυναικείο φύλο, ανήλικοι κτλ.).¹⁷

Ακόμα και όταν απαντούν χειρονομίες με την ίδια μορφολογία και σημασιολογία σε διαφορετικούς πολιτισμούς αυτό οφείλεται ως επί το πλείστον στις διαπολιτισμικές επαφές και αλληλεπιδράσεις.¹⁸ Ο Durante,¹⁹ αναλύοντας τους «χαιρετισμούς» μιας κοινότητας της Δυτικής Σαμόα, αναφέρει πως η χειραψία δύο προσώπων που ανταμώνουν μετά από καιρό αποτελεί κατάλοιπο της εποχής της δυτικής αποικιοκρατίας και πλέον χρησιμοποιείται κυρίως κατά την επαφή των ιθαγενών με αλλοεθνείς. Σήμερα άνθρωποι διαφορετικής καταγωγής και κουλτούρας μοιράζονται ορισμένες χειρονομίες που πλέον έχουν αποκτήσει έναν οικουμενικό χαρακτήρα χάρη στο διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η πιο χαρακτηριστική από αυτές είναι η σφιγμένη πυγμή με ανυψωμένο τον αντίχειρα ως ένδειξη επιβράβευσής ή επιβεβαίωσης («thumbs up/like»).

Η διαπίστωση πως οι χειρονομίες είναι κατά βάση πολιτισμικά εξαρτώμενες υποδεικνύει πως μπορούν να λειτουργήσουν ως μέσο εξέτασης των πολιτισμών στο περιβάλλον των οποίων αναπτύχθηκαν. Η ερμηνευτική προσέγγιση των χειρονομιών που ήταν σε χρήση εντός μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας ή από το σύνολο μιας κοινωνίας συμβάλλει κατ'επέκταση στην προσέγγιση του καθημερινού, του τελετουργικού, του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου των ανθρώπων που συγκροτούσαν αυτή την κοινωνική ομάδα ή κοινωνία.²¹

Τυπολογική ταξινόμηση των χειρονομιών

Ένα από τα πρώτα ζητήματα που καλείται να επιλύσει κάποιος ερευνητής, κατά την κατάρτιση ενός τυπολογικού καταλόγου των χειρονομιών που μελετά, αποτελεί η ορολογία που θα χρησιμοποιήσει για να αναφέρεται σε αυτές. Οι Wedde²² και Morris²³ επεσήμαναν την προβληματική ορολογία που μέχρι πρότινος ήταν σε χρήση από την πλειονότητα των ερευνητών. Σύμφωνα με τον Wedde,²⁴ κατά τα πρώτα στάδια μελέτης των χειρονομιών ο ερευνητής θα πρέπει να αποφεύγει τη χρήση προσδιορισμών που αφορούν στη λειτουργία τους, όπως «η μορφή υψώνει τα χέρια

4. Γυναίκες και ανδρικές θρηνούσες μορφές. Τοιχογραφία από το Θηβαϊκό Τάφο του Νεμπαμούν και του Ιπούκι (TT 181). Τέλη περιόδου Αμενχοτέπ Γ' (μέσα 14ου αι. π.Χ.) (Davies 1925, plate XXVI).

σε στάση λατρείας», «αποδίδεται σε στάση σεβίζοντος», καθώς τέτοιου είδους χαρακτηρισμοί προκαταλαμβάνουν τον ερευνητή και εμποδίζουν την εξαγωγή αντικειμενικών ερμηνειών.

Στον τυπολογικό του κατάλογο ο Wedde²⁵ ταξινομεί τις χειρονομίες κατ' αύξοντα αριθμό (G1-G24). Μια τέτοια τυπολογική ταξινόμηση ενδέχεται να μπερδέψει τον αναγνώστη, όπως παρατηρεί και ο Calabro,²⁶ ιδιαίτερα όταν το πλήθος των χειρονομιών που μελετάται είναι αρκετά μεγάλο. Θα ήταν προτιμητέα η τυπολογική ταξινόμηση των χειρονομιών με βάση μια συνοπτική περιγραφή της μορφής τους. Οι Morris²⁷ και Calabro²⁸ χρησιμοποιούν διάφορους περιγραφικούς όρους, όπως «μερική έκταση χειρών», «παράλληλα με το σώμα», «παλάμες έξω», «πυγμή πάνω». Με την προκαταρκτική χρήση τέτοιου είδους προσδιορισμών δεν υπονομεύεται η αντικειμενικότητα του ερευνητή στην εξέταση των χειρονομιών. Αντίθετα, η ερμηνεία τους ξεκινά από μηδενική βάση και θεμελιώνεται στη μορφή τους, η οποία αποτελεί και το ουσιώδες στοιχείο μελέτης τους.

Κριτήρια ερμηνείας και ερμηνευτικές προσεγγίσεις των χειρονομιών

Για την ερμηνευτική προσέγγιση μιας χειρονομίας θα πρέπει να συνεκτιμηθούν ποικίλοι παράγοντες που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με αυτήν. Άλλοι αφορούν στη μορφολογία της χειρονομίας, άλλοι στο περιβάλλον της σύνθεσης στην οποία εντάσσεται και άλλοι στο αρχαιολογικό περιβάλλον του τεχνέργου στο οποίο αποδίδεται. Με βάση τα παραπάνω, τα κριτήρια ερμηνείας των χειρονομιών του αρχαίου κόσμου μπορούν να διαιρεθούν σε δύο βασικές κατηγορίες: τα κύρια και τα δευτερεύοντα. Τα κύρια ερμηνευτικά κριτήρια διακρίνονται περαιτέρω σε άμεσα και έμμεσα. Στον Πίνακα 1 αναγράφεται το σύνολο των κύριων και δευτερευόντων κριτηρίων ερμηνείας των χειρονομιών, τα οποία και αναλύονται παρακάτω:

1. Βασικό ερμηνευτικό κριτήριο μιας χειρονομίας αποτελεί η μορφολογία της. Κατά την εξέταση μιας χειρονομίας θα πρέπει να δίνεται έμφαση στο σχήμα του χεριού, τη θέση και τη στάση του. Αν,

Πίνακας 1. Κριτήρια ερμηνείας των χειρονομιών του αρχαίου κόσμου

Α. Κύρια κριτήρια		Β. Δευτερεύοντα κριτήρια
I. Άμεσα κριτήρια	II. Έμμεσα κριτήρια	
1. Μορφολογία της χειρονομίας	5. Στάση του σώματος της μορφής	11. Τέχνηργο στο οποίο αποδίδεται η χειρονομία
2. Σε ποιον απευθύνεται η χειρονομία; 2α. Στην ίδια τη μορφή; 2β. Σε άλλη μορφή; 2γ. Σε κάποιο αντικείμενο;	6. Μέγεθος της μορφής που εκτελεί τη χειρονομία και των μορφών που την περιβάλλουν	12. Αρχαιολογικό περιβάλλον του τεχνέργου στο οποίο αποδίδεται η χειρονομία 12α. Χώρος εύρεσης 12β. Συνανήκοντα ευρήματα
3. Κρατάει κάποιο αντικείμενο; 3α. Καθημερινής χρήσης; 3β. Τελετουργικό/Συμβολικό αντικείμενο;	7. Θέση της μορφής στη σύνθεση	13. Υπάρχει συνοδευτική επιγραφή;
4. Η χειρονομία μοιάζει με κάποιο αντικείμενο ή με κάτι άλλο;	8. Εικονιστικό περιβάλλον της σύνθεσης 8α. Υπάρχουν άλλες μορφές στη σύνθεση; 8β. Τι είδους είναι ο χώρος που εξελίσσεται η σκηνή; 8γ. Τι είδους είναι η δραστηριότητα που αναπαριστάνεται;	
	9. Κοινωνική ταυτότητα της μορφής	
	10. Συναισθηματική κατάσταση της μορφής	

δηλαδή, η παλάμη είναι ανοιχτή ή σφιγμένη σε πυγμή, αν παρατηρείται κάποια ιδιαίτερη κίνηση των δακτύλων (εικ. 2-3), αν το χέρι είναι κολλητά στο σώμα, αν κάμπτεται ή αν εκτείνεται, προς ποια κατεύθυνση στρέφεται κοκ.²⁹

2α-γ. Ένα άλλο σημείο που θα πρέπει να εξετάζεται είναι το αν η χειρονομία που εκτελείται απευθύνεται στην ίδια τη μορφή που την εκτελεί, σε κάποια άλλη μορφή ή σε κάποιο αντικείμενο.³⁰ Στην πρώτη περίπτωση είναι πιθανό να εκφράζεται κάποιο συναίσθημα³¹ (π.χ. όταν μια μορφή αγγίζει με το ένα ή και τα δύο της χέρια το κεφάλι της δηλώνει τη θλίψη της,³² εικ. 4), μια κατάσταση (π.χ. μια μορφή στρέφοντας την παλάμη στο στόμα υποδηλώνει ότι ομιλεί,³³ εικ. 5) ή μια ιδιότητα της μορφής (π.χ. η χειρονομία γυναικείων μορφών που αγγίζουν ή αποκαλύπτουν τα στήθη τους μπορεί να συνδέεται με την ενηλικίωσή τους και τη γονιμότητα).³⁴ Αν η χειρονομία απευθύνεται σε

κάποια άλλη μορφή (εικ. 6) τότε θα πρέπει να διαπιστωθεί η σχέση των μορφών μεταξύ τους.³⁵ Είναι πιθανό οι μορφές να συνομιλούν; Ποιες είναι οι κοινωνικές τους σχέσεις; Τέλος, αν η μορφή εκτελώντας μια χειρονομία απευθύνεται σε κάποιο αντικείμενο τότε θα πρέπει να εξεταστεί το είδος αυτού του αντικειμένου. Πρόκειται για κάποιο χρηστικό/καθημερινό αντικείμενο; Ή για κάποιο τελετουργικό/συμβολικό αντικείμενο;

3α-β. Η αναγνώριση του είδους και της λειτουργίας του αντικειμένου (αν είναι καθημερινής, τελετουργικής ή άλλης χρήσης) που κρατά μια μορφή μπορεί να προσδιορίσει την κοινωνική ταυτότητά της ή να καθορίσει τη δραστηριότητα που αναπαριστάνεται. Η μορφή φαίνεται να προσφέρει το αντικείμενο σε κάποια άλλη μορφή ή να το επιδεικνύει; Στην αιγαιακή τέχνη, όταν μια μορφή με προτεταμένο το ένα της χέρι κρατά κάθετα μια ράβδο δηλώνει την υψηλή κοινωνική θέση της

5. Ανδρική μορφή ορκίζεται ότι δεν θα μετακινήσει τη στήλη-ορόσημο του χωραφίου. Τοιχογραφία από το Θηβαϊκό Τάφο του Νεμπαμούν (ΤΤ 146). Περίοδος Τούθμωση Γ' (1479-1425 π.Χ.). Βρετανικό Μουσείο, αριθμός καταγραφής EA37982.

(θεϊκή μορφή ή ανώτερος αξιωματούχος)³⁶ (εικ. 6), ενώ η περιφορά ενός διπλού πέλεκυ (εικ. 7), σημαίνοντος συμβολικού αντικειμένου στη μινωική θρησκεία, δεν αποτελεί πολεμική δραστηριότητα, αλλά μάλλον τυπικό στιγμιότυπο μιας μινωικής θρησκευτικής τελετής.

4. Συγκεκριμένες χειρονομίες μπορεί να αναπαριστούν αντικείμενα καθημερινής χρήσης ή συμβολικού χαρακτήρα, πρόσωπα, σκηνές ή φαινόμενα του πραγματικού ή μυθικού κόσμου.³⁷ Επιπλέον, το ίδιο το χέρι μπορεί να ερμηνευθεί ως σύμβολο μιας έννοιας, όπως η ζωή,³⁸ η ισχύς,³⁹ η εξουσία⁴⁰ κτλ. Στην αρχαία Αίγυπτο το *ka*, μία εκ των υποστάσεων της ύπαρξης που αντιπροσώπευε κυρίως τη ζωτική δύναμη, απεικονιζόταν με τη μορφή χειρών⁴¹ (εικ. 8).

5. Η στάση του σώματος μιας μορφής μπορεί να προσδιορίσει την κοινωνική θέση της και το είδος της χειρονομίας που εκτελεί. Στην αρχαιότητα συνήθως η καθιστή στάση υποδηλώνει την ανωτερότητα ενός προσώπου⁴² και στην τέχνη συχνά ο καλλιτέχνης εστιάζει το ενδιαφέρον τού θεατή στις καθιστές μορφές (εικ. 9-10). Εξ άλλου, στην τέχνη των Μάγια η προς τα δεξιά κλίση της κεφαλής μιας μορφής υποδηλώνει την ανώτερη κοινωνική θέση της σε σχέση με τις μορφές προς τις οποίες στρέφει το βλέμμα της⁴³ (εικ. 10).

6. Το μέγεθος μιας μορφής μπορεί να καθορίσει τη σπουδαιότητά της στη σύνθεση. Στην αιγυπτιακή τέχνη με μεγαλύτερο μέγεθος απεικονίζεται πάντα η σημαίνουσα μορφή μιας παράστασης (κάποια θεότητα, ο φαραώ κτλ.), ενώ οι υποδεέστερες μορφές απεικονίζονται με μικρότερο μέγεθος⁴⁴ (εικ. 11). Οι χειρονομίες των μορφών θα μπορούσαν σε αυτές τις περιπτώσεις να υποδηλώνουν τη διαφορετική κοινωνική τους

6. Σφράγισμα από την Κνωσό με παράσταση «Πότνιας Θηρών» σε Ιερό Κορυφής. Η θεά δηλώνει την εξουσία και τη θεϊκή ισχύ της προτείνοντας μια ράβδο. ΥΜ Ι περίοδος (1600-1450 π.Χ.). CMS II,8 no. 256.

7. Περιφορά διπλών πελέκων. Σφράγισμα από την Αγία Τριάδα. CMS II,6 no. 10. ΥΜ Ι περίοδος (1600-1450 π.Χ.).

θέση ή το διαφορετικό τους ρόλο στην παράσταση. 7. Η θέση μιας μορφής στη σύνθεση μπορεί να προσδιορίσει την ταυτότητα της μορφής και τη σημασία της χειρονομίας της. Αν μια μορφή τοποθετείται σε υψηλότερο επίπεδο από τις υπόλοιπες μορφές της σύνθεσης τότε πιθανώς υποδηλώνεται η ανώτερη κοινωνική της θέση⁴⁵ (εικ. 6, 10). Σημειώνεται πως θα πρέπει πάντοτε να συνεκτιμώνται και οι καλλιτεχνικές συμβάσεις του πολιτισμού και της περιόδου που μελετάται. Η υπερυψωμένη θέση μιας μορφής στην αιγυπτιακή⁴⁶ και την αιγαιακή τέχνη κάποιες φορές αντικατοπτρίζει μια προσπάθεια απόδοσης του βάθους εκ μέρους του καλλιτέχνη.⁴⁷ Η μορφή, δηλαδή, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι βρίσκεται πιο μακριά σε σχέση με τις μορφές που αποδίδονται σε χαμηλότερο επίπεδο και όχι ότι πρόκειται για ιεραρχική απόδοση των μορφών.

8α-γ. Το εικονιστικό περιβάλλον της σύνθεσης σχετίζεται εν μέρει και με το κριτήριο 2β, καθώς θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην ύπαρξη άλλων μορφών στην παράσταση. Τα ερωτήματα που θα πρέπει να τεθούν σε αυτή την περίπτωση αφορούν αφενός στη διάταξη των μορφών και την εγγύτητά τους και αφετέρου στις χειρονομίες που εκτελούν. Οι μορφές βρίσκονται διατεταγμένες γύρω από μια κεντρική μορφή; Φαίνεται να κατευθύνονται προς αυτήν; Την αγγίζουν; Οι χειρονομίες των μορφών

είναι όμοιες ή διαφέρουν; Αν όλες οι μορφές εκτελούν την ίδια χειρονομία τότε θα πρέπει να είναι ισότιμες ή ο συμβολισμός της χειρονομίας να διαφέρει ανάλογα με το πρόσωπο το οποίο την εκτελεί και το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται.⁴⁸ Τέτοιου είδους διαπιστώσεις μπορούν να προσδιορίσουν το είδος της σχέσης των μορφών (π.χ. θεότητα και ιέρειες). Τι είδους είναι ο χώρος στον οποίο εκτυλίσσεται η σκηνή; Πρόκειται για υπαίθριο ή για κλειστό χώρο; Για κάποιο ιερό ή κοσμικό κτήριο; Τι είδους είναι η δραστηριότητα που απεικονίζεται; Πρόκειται για μια κοινωνικοπολιτική, στρατιωτική, τελετουργική, εορταστική, αθλητική δραστηριότητα; Η αναγνώριση του χώρου και της δραστηριότητας συμβάλλει στον προσδιορισμό των χειρονομιών που εντάσσονται σε αυτό το πλαίσιο ως καθημερινού, θρησκευτικού ή άλλου χαρακτήρα και το αντίστροφο.⁴⁹

9. Μια χειρονομία μπορεί να είναι ενδεικτική της κοινωνικής ταυτότητας της μορφής που την εκτελεί. Συγκεκριμένες χειρονομίες μπορεί να εκτελούνται αποκλειστικά από συγκεκριμένες

8. Ξύλινο γλυπτό του κα του φαραώ Χορ Αουίμπρε από το Νταχσούρ. Μέσο Βασίλειο, 13η Δυναστεία (περ. 1780 π.Χ.). Αιγυπτιακό Μουσείο Καΐρου, αριθμός καταλόγου JE 30948 (James 1966, plate 9.

κοινωνικές ομάδες: από τους ηγεμόνες, από τους θεούς, από τους ιερείς, από τις γυναίκες κτλ.⁵⁰ Για παράδειγμα, η εκτέλεση μιας συγκεκριμένης χειρονομίας αποκλειστικά από γυναικείες μορφές σημαίνει πως η συμβολική σημασία της χειρονομίας αυτής ίσως σχετίζεται αποκλειστικά με το γυναικείο φύλο (π.χ. ενδεικτική της γονιμότητας). Συνεπώς, η αναγνώριση της κοινωνικής ταυτότητας μιας μορφής μπορεί να συμβάλλει στην αναγνώριση της συμβολικής αξίας της χειρονομίας που αποδίδεται να εκτελεί.

10. Η χειρονομία προσεγγίζεται βιωματικά. Θα πρέπει να εξετάζεται ποια συναισθήματα προκαλούν τη μορφή να εκτελέσει τη συγκεκριμένη χειρονομία και ποια συναισθήματα εκφράζονται κατά τη διάρκεια της τέλεσής της.⁵¹ Στην αιγαιακή σφραγιδόγλυφια, η εκστατική κίνηση μιας μορφής που έλκει τα κλαδιά δένδρου (εικ. 12) αποσκοπεί στην επιφάνεια θεότητας και υποδεικνύει τη μετατροπή του ανθρώπινου σώματος σε μέσο για το θρησκευτικό βίωμα, την επικοινωνία με το θείο.⁵²

11. Δεν δίνεται τόσο σημασία στην υλική αξία του αντικειμένου στο οποίο απαντά η χειρονομία, όσο στο είδος του (ειδώλιο, σφραγίδα, τοιχογραφία, σαρκοφάγος, στήλη, λήκυθος κτλ.). Για παράδειγμα, η παράσταση που φέρει μια επιτύμβια στήλη είναι πιθανό να συνδέεται με ταφικά έθιμα και δοξασίες για το επέκεινα, επομένως οι χειρονομίες που απεικονίζονται στη σύνθεση να έχουν ταφική/χθόνια σημασία, όπως η αρχαιοελληνική χειρονομία της «δεξίωσης»⁵³ (εικ. 9).

12α-β. Το αρχαιολογικό περιβάλλον στο οποίο εντοπίστηκε το τέχνηργο, όπου αποδίδεται η υπό εξέταση χειρονομία, μπορεί να συμβάλλει στην ερμηνευτική της προσέγγιση. Το ενδιαφέρον του ερευνητή εστιάζεται στον χώρο όπου εντοπίστηκε το τέχνηργο (οικία; Τάφος; Δημόσιο κτήριο; Ιερό;) και στα συνανήκοντα ευρήματά του (χρηστικά αντικείμενα; Συμβολικά αντικείμενα;). Επί παραδείγματι, αν το τέχνηργο εντοπίστηκε σε κάποιο ιερό, είναι πιθανό η χειρονομία που αποδίδεται να έχει τελετουργικό/θρησκευτικό χαρακτήρα.

13. Η επιγραφή που πλαισιώνει μια παράσταση μπορεί να προσδιορίζει την ταυτότητα του προσώπου που χειρονομεί, να αναφέρεται στη δραστηριότητα που απεικονίζεται ή να προσδιορίζει τη λειτουργία της χειρονομίας που εκτελείται. Αναφορές άλλων γραπτών πηγών μπορούν επίσης να συσχετιστούν με την υπό εξέταση χειρονομία.

Τα δευτερεύοντα κριτήρια δεν μπορούν από μόνα τους να παράσχουν ασφαλή ερμηνεία των χειρονομιών (ακόμα και οι γραπτές πηγές συνήθως

9. Επιτύμβια στήλη από την Τήνο με σκηνή «δεξίωσης», δηλαδή του έσχατου αποχαιρετισμού μεταξύ της νεκρής (καθιστή μορφή) και κάποιου στενού συγγενή της (α΄ ήμισυ 2ου αι. π.Χ.). Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθμός καταγραφής 1028.

10. Αξιωματούχος προσφέρει ένα κόσμημα ενδεικτικό του βασιλικού αξιώματος στο νέο ηγεμόνα. Η ανώτερη θέση του ένθρονου ηγεμόνα (δεξιά) προβάλλεται από την υπερυψωμένη θέση του, την προς τα δεξιά κλίση του κεφαλιού του και τη χειρονομία υποταγής ή/και σεβασμού των υπολοίπων αξιωματούχων. Ανάγλυφο των Μάγια από το Bonampak στο Μεξικό, Ύστερη Κλασική Περίοδος (600-900 μ.Χ.) (Mathews 1980, p. 71, fig. 9 στο Miller 1983, p. 20, figure 2).

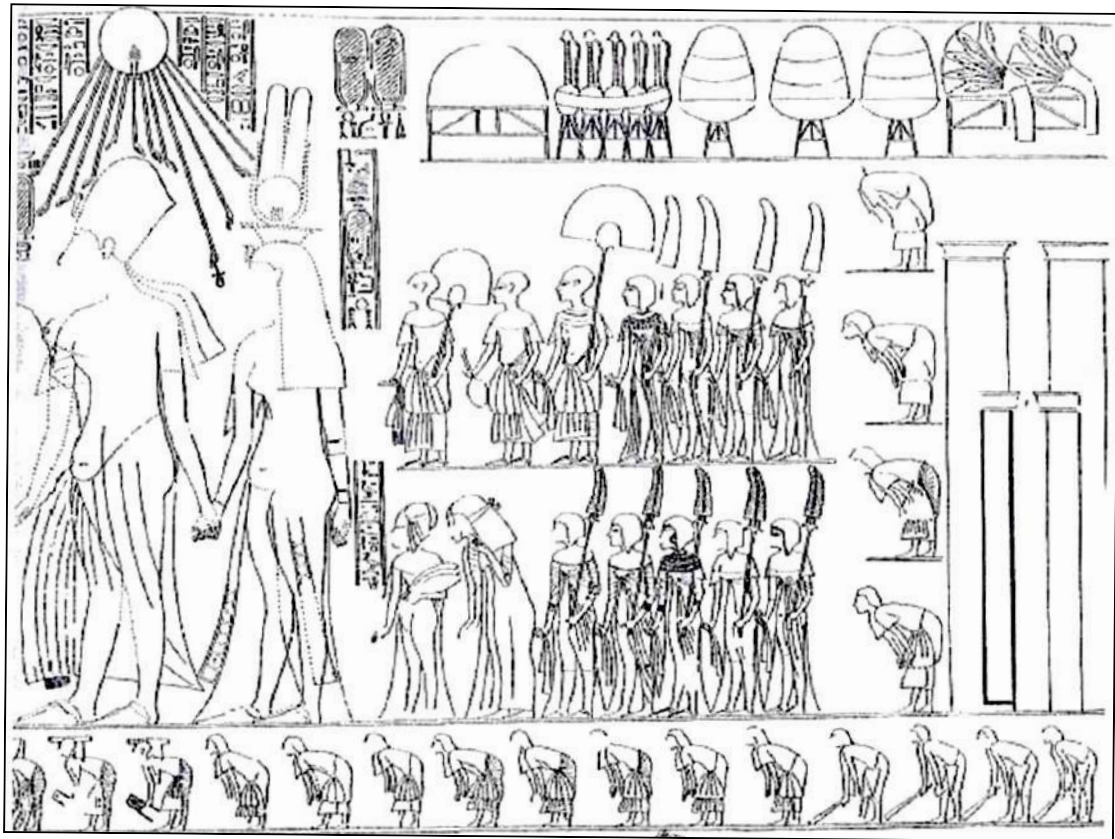
δεν είναι αναλυτικές), αλλά θα πρέπει να ελέγχονται σε συνδυασμό με τα κύρια ερμηνευτικά κριτήρια. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων δεν θα είναι διαθέσιμα όλα τα δεδομένα, ώστε να συνεξετάζονται όλα τα παραπάνω κριτήρια. Σε κάθε περίπτωση, για την ερμηνευτική προσέγγιση μιας χειρονομίας θα πρέπει να συνεκτιμώνται όσο το δυνατόν περισσότερα από αυτά και ιδιαίτερα εκείνα τα κριτήρια που αποτελούν τα ουσιαστικά στοιχεία πάνω στα οποία μπορεί να θεμελιωθεί μια βάσιμη ερμηνεία: η μορφολογία της χειρονομίας και το περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται.

Ερμηνεύοντας τη «σωματική συμπεριφορά»: μια αιγαιακή χειρονομία

Στο σημείο αυτό θα επιχειρηθεί η ερμηνευτική προσέγγιση μιας αιγαιακής χειρονομίας εφαρμόζοντας όσα αναφέρθηκαν παραπάνω (εικ. 13). Πρό-

κειται για μια ιδιαίτερη χειρονομία που αποδίδεται στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας (κριτήριο 11), η οποία εντοπίστηκε σε έναν κτιστό Τάφο-Οικία⁵⁴ (κριτήριο 12α). Δύο γυναικείες μορφές, πιθανώς ιέρειες (κριτήριο 9), προτείνουν ελαφρώς τα χέρια τους και στρέφουν τις ανοιχτές παλάμες τους προς τα κάτω (κριτήριο 1). Η πρώτη μορφή στέκεται μπροστά από βωμό προς τον οποίο και στρέφει τα χέρια της (κριτήρια 2γ, 7). Για την τυπολογική ταξινόμηση της χειρονομίας αυτής θα χρησιμοποιηθεί ο περιγραφικός όρος «παλάμες προς τα κάτω».

Τις δύο μορφές πλαισιώνουν άλλες γυναικείες μορφές και ένας αυλητής, ενώ απεικονίζεται επίσης ταύρος δέσμιος σε θυσιαστήρια τράπεζα (κριτήριο 8α). Προφανώς αναπαριστάνεται σκηνή θυσίας ταύρου που τελείται υπό τους ήχους του διαύλου (κριτήριο 8γ). Στις άλλες όψεις της σαρκοφάγου (εικ. 14-16) αποδίδεται πομπή

11. Ο φαραώ Ακενατών οδηγεί τη βασίλισσα Τίι στο ναό. Τοιχογραφία από τον τάφο του Χούια στην Αμάρνα. Περίοδος Ακενατών (1352-1336 π.Χ.) (Davies 1905, plate IX).

ανδρικών μορφών που κομίζουν προσφορές προς το νεκρό, γυναικείες μορφές που τελούν σπονδές και γυναικείες θεότητες πάνω σε άρματα (κριτήρια 8α, 8γ).

Τα δεδομένα ως έχουν είναι:

- α) Δύο γυναικείες μορφές (ιέρειες) χειρονομούν.
- β) Τα χέρια στρέφονται προς τα κάτω με ανοιχτές τις παλάμες.
- γ) Αναπαριστάνεται τελετουργική θυσία ταύρου.
- δ) Σε άλλες όψεις της σαρκοφάγου απεικονίζονται: ο νεκρός, θεότητες και επικήδειες τελετές.
- ε) Το τέχνηργο, όπου αποδίδεται η χειρονομία, αποτελεί ταφικό αντικείμενο.

Τα δεδομένα αυτά συνηγορούν στο ότι η χειρονομία θα πρέπει να έχει τελετουργικό και μάλιστα ταφικό/χθόνιο χαρακτήρα. Από την αρχαιοελληνική γραμματεία γίνεται γνωστό πως οι αρχαίοι Έλληνες προσεύχονταν στους χθόνιους θεούς στρέφοντας τα χέρια τους προς το έδαφος (κριτήριο 13). Με βάση τα παραπάνω, η υπό εξέταση αιγαιακή χειρονομία μπορεί να ερμηνευθεί ως χειρονομία «δέησης προς χθόνιες θεότητες». Οι

ιέρειες προσεύχονται σε αιγαιακές, χθόνιες θεότητες, οι οποίες πιθανώς αποδίδονται στις πλάγιες όψεις της σαρκοφάγου, να αποδεχθούν τη θυσία που τους προσφέρεται και να οδηγήσουν με ασφάλεια το νεκρό στον Άλλο Κόσμο.⁵⁵

Συμπεράσματα

Η ερμηνευτική προσέγγιση των χειρονομιών του αρχαίου κόσμου αποτελεί περίπλοκο εγχείρημα συχνά εξαιτίας της αποσπασματικής φύσης του αρχαιολογικού υλικού που μελετάται και της έλλειψης αναλυτικών γραπτών αναφορών. Η οργάνωση και εξέταση του υλικού με βάση τη μεθοδολογία που αναπτύχθηκε παραπάνω μπορεί να διευκολύνει το εγχείρημα αυτό.

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη τονίζεται πως:

- α) Κατά τα πρώτα στάδια της έρευνας ο μελετητής θα πρέπει να ορίσει συγκεκριμένη ορολογία για την τυπολογική ταξινόμηση των χειρονομιών που εξετάζει, η οποία δεν θα υπονομεύει την αντικειμενικότητα της ερμηνείας τους. Στην παρούσα μελέτη δόθηκε έμφαση στη συνοπτική περιγραφή

12. Το χρυσό «Δακτυλίδι του Μίνωα», όπου απεικονίζεται τελετουργική έλξη κλαδιών δένδρου σε παράσταση επιφανεϊάς. Κνωσός, τέλος Νεοανακτορικής περιόδου (β' μισό 15ου αι. π.Χ.) (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, σ. 124-125).

της μορφής της χειρονομίας (π.χ. «παλάμες προς τα κάτω»).

β) Ακόμα και αν ορισμένα από τα παραπάνω ερμηνευτικά κριτήρια δεν βρίσκουν εφαρμογή στο διαθέσιμο κάθε φορά υλικό, θα πρέπει πάντα να αναλύεται η μορφολογία της χειρονομίας και το εικονιστικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται.

Ας σημειωθεί πως μία ερμηνεία δεν αναιρεί τις υπόλοιπες. Αντίθετα, μια χειρονομία μπορεί να επιδέχεται διαφορετικών ερμηνειών σε διαφορετικά περιβάλλοντα ή και στην ίδια παράσταση ανάλογα με την οπτική που πραγματοποιείται η ερμηνευτική προσέγγιση.

Ευχαριστίες

Το άρθρο αποτελεί μέρος της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο «Ομιλούντα σώματα: μια προσέγγιση των αιγυπτιακών και των αιγαιακών τελετουργικών χειρονομιών της Εποχής του Χαλκού» που εκπονείται στο τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Παναγιώτη Κουσουλή, Αναπληρωτή Καθηγητή Αιγυπτολογίας και επιβλέποντα της διατριβής μου για τις παρατηρήσεις του στο κείμενο. Η ερευνητική εργασία υποστηρίζεται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΤΕΤ), στο πλαίσιο της Δράσης “Υποτροφίες ΕΛΙΔΕΚ Υποψηφίων Διδακτόρων” (αρ. Σύμβασης 867).

13. Η παράσταση της εμπρόσθιας όψης της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας. Μετανακτορική περίοδος (1350-1300 π.Χ.) (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, σ. 180-181).

14. Η οπίσθια όψη της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, σ. 172-173).

15. Θεϊκές μορφές σε άρμα που σύρουν γρύπες. Στενή όψη της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, σ. 178).

16. Θεϊκές μορφές σε άρμα που σύρουν αίγαγροι. Στενή όψη της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, σ. 179).

Σημειώσεις

1. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, II.80.
2. Miller 1983, Burrow 2002, σ. 12-13.
3. Calabro 2014β, σ. 652-665.
4. Μπαμπινιώτης 2002, σ. 1945.
5. Brunner-Traut 1977, σ. 573, Feyereisen και de Lannoy 1991, σ. 3-5, Thomas 1994, σ. 1.
6. Wedde 1999, σ. 912.
7. Morris 2001, σ. 247.
8. Quintilian, *The Orator's Education*, 11.3.92-116, Graf 1994.
9. Brunner-Traut 1977, σ. 573.
10. Wilkinson 2001, σ. 21.
11. Quintilian, *The Orator's Education*, 11.3.87, Bulwer 1644, σ. 3.
12. Χαρακτηριστικά, ο De Jorio (1832) επιχειρήσε να ερμηνεύσει ρωμαϊκές χειρονομίες που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες της Πομπηίας με βάση ναπολιτάνικες χειρονομίες της εποχής του.
13. Liszkowski 2010.
14. Hewes 1955, σ. 231.
15. Wainwright 1961.
16. Mauss 1935/1973, Labarre 1947, Thomas 1994, σ. 3.
17. Calabro 2013, σ. 75 και 2014α, σ. 154.
18. Wilkinson 2001, σ. 23.
19. Duranti 1997, σ. 73.
20. Πιθανώς προέρχεται από την περίφημη (χολιγουντιανή) χειρονομία με την οποία οι Ρωμαίοι θεατές στις αρένες ζητούσαν να δοθεί χάρη στους ηττημένους μονομάχους. Στην πραγματικότητα, όπως έδειξε ο Corbeill (2004, σ. 41-66), κατά τη ρωμαϊκή εκδοχή της χειρονομίας ο υψωμένος αντίχειρας σήμαινε ακριβώς το αντίθετο, ενώ η χάρη στον ηττημένο δινόταν με το χέρι σε σφιγμένη πυγμή.
21. Thomas 1994, σ. 5-10.
22. Wedde 1999, σ. 913.
23. Morris 2001, σ. 246-247.
24. Wedde 1999, σ. 913.
25. Wedde 1999, σ. 914.
26. Calabro 2014β, σ. 287.

27. Morris 2001, σ. 247.
28. Calabro 2014β, σ. 287.
29. Calabro 2013, σ. 72 και 2014α, σ. 152.
30. Calabro 2014α, σ. 153.
31. Morris 1998, σ. 102-105.
32. Wilkinson 1992, σ. 35.
33. Κεκές 2016, σ. 2-7.
34. Πλάτων 2014.
35. Calabro 2014α, σ. 154.
36. Hallager 1985, σ. 31-32.
37. Coomaraswamy και Duggirala 1917, Streeck 2008, Calabro 2013, σ. 72 και 2014α, σ. 153.
38. Burdick 1905, σ. 6-20, Calabro 2013, σ. 71.
39. MacCulloch 1914, σ. 492-493, Corbeill 2004, σ. 21-23, Calabro 2013, σ. 71 και 2014α, σ. 152.
40. Burdick 1905, σ. 21-39, Calabro 2013, σ. 71.
41. Wilkinson 1992, σ. 49.
42. Morris 2001, σ. 248, Lichtheim 1976, σ. 139.
43. Palka 2002.
44. Schäfer 1974, σ. 231.
45. Argyle 1988, σ. 97, Morris 2001, σ. 248.
46. Αφορά αποκλειστικά την εικονογραφία ιδιωτών, καθώς στη βασιλική ακολουθείται πάντα ο κανόνας της ιεραρχικής απόδοσης.
47. Τζαχίλη 2011, σ. 147, 218-219, 275.
48. Wedde 1999, σ. 912.
49. Smith 1992, Calabro 2013, σ. 76.
50. Calabro 2013, σ. 75 και 2014α, σ. 154.
51. Morris 2001, Morris και Peatfield 2002 και 2006, Calabro 2013, σ. 73-74.
52. Morris και Peatfield 2002, σ. 114 και 2006, σ. 36, 40.
53. Nováková και Pagáčová 2016.
54. Paribeni 1904, σ. 713-719. Για τον τύπο του «Τάφου-Οικίας» βλ. Soles 1992, σ. 114-201.
55. Για περισσότερες πληροφορίες και βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Κεκές 2016, σ. 8-11.

Βιβλιογραφία

- Argyle, M. *Bodily communication*, 2nd edition. Routledge, London, 1988.
- Brunner-Traut, E., Gesten. *Lexikon der Ägyptologie*, band II: Erntefest-Hordjedef (Helck, W., Otto, E.). Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1977, pp. 573-585.
- Bulwer, J. *Chirologia: or the natural language of the hand*, Thomas Harper, London, 1644.
- Burdick, L.D. *The hand: a survey of facts, legends, and beliefs pertaining to manual ceremonies, covenants, and symbols*, The Irving Company, Oxford, 1905.
- Burrow, J.A. *Gestures and looks in Medieval narrative*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Calabro, D.M. Ten ways to interpret ritual hand gestures, *Studia Antiqua*, vol. 12, no. 1, 2013, pp. 65-82. <http://scholarsarchive.byu.edu/studiaantiqua/vol12/iss1/5> (ημερομηνία πρόσβασης: 23/3/2018).
- Calabro, D.M. Understanding ritual hand gestures of the ancient world: some basic tools. *Ancient temple worship, Proceedings of the Expound Symposium* (Brown, M.B., Bradshaw, J.M., Ricks, S.D., Thompson, J.S.), The Interpreter Foundation, Eborn Books, Orem, 2014a, pp. 143-157.
- Calabro, D.M. Ritual gestures of lifting, extending, and clasping the hand(s) in Northwest Semitic literature and iconography, Unpublished PhD dissertation, The University of Chicago, 2014b.
- Coomaraswamy, A. και G.K. Duggirala. *The mirror of gesture: being the Abhinaya Darpana of Nandikesvara*, Harvard University Press, Cambridge, 1917.
- Corbeill, A. *Nature embodied: gesture in ancient Rome*, Princeton University Press, Princeton, 2004.
- Davies, N. de G. *The rock tombs of El Amarna: part III- The tombs of Huya and Ahmes*. The Egypt Exploration Fund, London, 1905.
- Davies, N. de G. *The tomb of two sculptors at Thebes*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1925.
- De Jorio, A. *La mimica degli antichi investigata nel gestire napoletano*, Dalla stamperia e cartiera del Fibreno, Napoli, 1832.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν. *Το αρχαιολογικό μουσείο Ηρακλείου*, Ολκός, Αθήνα, 2005.
- Duranti, A. Universal and culture-specific properties of greetings, *Journal of Linguistic Anthropology*, vol. 7, no. 1, 1997, pp. 63-97.
- Feyereisen, P. και de Lannoy J.-D. *Gestures and Speech: psychological investigations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Graf, F. *Gestures and conventions: the gestures of Roman actors and orators. A cultural history of gesture: from antiquity to the present day* (Bremmer, J., Roodenburg, H.), Polity Press, Cambridge, 1994, pp. 36-58.
- Hallager, E. *The Master Impression: a clay sealing from the Greek-Swedish excavations at Kastelli, Khania, Studies In Mediterranean Archaeology*, vol. LXIX. Paul Åströms Förlag, Göteborg, 1985.
- Hewes, G.W. World distribution of certain postural habits, *American Anthropologist*, New Series, vol. 57, no. 2, part 1, 1955, pp. 231-244.
- Ηρόδοτος, *Ιστορίαι, Βιβλίο Β' - Ευτέρπη* (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Συντομόρου, Γ. Ν.), Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2013.
- James, T.G.H. *Egyptian Sculptures*, The New American Library, UNESCO, New York, Toronto, 1966.
- Κεκές, Χ. Αιγαιακές χειρονομίες (συν)ομιλίας και δέησης: αιγυπτιακές επιρροές και διαχρονικότητα, *Πεπραγμένα του ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 2016, σ.1-15. <https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/32/263> (ημερομηνία πρόσβασης: 23/6/2018).
- Labarre, W. The cultural basis of emotions and gestures, *Journal of Personality*, vol. 16, no. 1, 1947, pp. 49-68.
- Lichtheim, M. *Ancient Egyptian Literature*, vol. II: The New Kingdom, University of California Press, Berkeley CA, 1976.
- Liszkowski, U. Deictic and other gestures in infancy, *Acción Psicológica*, vol. 7, no. 2, 2010, pp. 21-33. <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=344030764003> (ημερομηνία πρόσβασης: 11/5/2018).
- MacCulloch, J.A. *Hand. Encyclopædia of Religion and Ethics*, vol. VI: Fiction-Hyksos (Hastings, J., Selbie, J.A., Gray, L.H.), Charles Scribner's Sons, New York, 1914, pp. 492-499.
- Mauss, M. *Techniques of the Body, Economy and Society*, vol. 2, no. 1, 1935/1973, pp. 70-88.
- Miller, V.E. A reexamination of Maya gestures of submission, *Journal of Latin American Lore*, vol. 9, no. 1, 1983, pp. 17-38.
- Morris, C., *The language of gesture in Minoan religion, Potnia. Deities and religion in the Aegean Bronze Age* (Laffineur, R., Hägg, R.), Aegaeum 22, Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, April 2000, Université de Liège, University of Texas at Austin, Liège, Austin, 2001, pp. 245-250.
- Morris, C. και Peatfield, A. Feeling through the body: gesture in Cretan Bronze Age religion, *Thinking through the body: archaeologies of corporeality* (Hamilakis, Y., Pluciennik, M., Tarlow, S.), Based on the Thinking through the Body workshop held at the University of Wales, Lampeter, June 1998, Kluwer Academic, Plenum Publishers, New York, 2002, pp. 105-120.
- Morris, C. και Peatfield, A. Experiencing ritual: shamanic elements in Minoan religion. *Celebrations: anthropological and archaeological approaches to ancient Greek ritual* (Wedde, M.), Norwegian Institute in Athens, 2006, pp. 35-59.
- Morris, D. *Ανθρωποπαράληψη: η ανθρώπινη συμπεριφορά*. Μτφρ. Μαρίνα Λώμη. Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα, 1998.

- Μπαμπινιώτης, Γ.Δ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων, 2η έκδοση, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2002.
- Nováková, L. και Pagáčová, M. Dexiosis: a meaningful gesture of the Classical antiquity, *ILIRIA International Review*, vol. 16, no. 1, 2016, pp. 207-222, www.dx.doi.org/10.21113/iir.v6i1.213 (ημερομηνία πρόσβασης: 29/3/2018).
- Palka, J.W. Left/Right symbolism and the body in ancient Maya iconography and culture. *Latin American Antiquity*, vol. 13, no. 4, 2002, pp. 419-443.
- Paribeni, R. Ricerche nel sepolcreto di Haghia Triada presso Phaestos, *Monumenti Antichi*, vol. XIV, 1904, pp. 677-756.
- Πλάτων, Ε.Ν. Η «χειρονομία της αποκάλυψης»: ένα άγνωστο μέχρι σήμερα στιγμιότυπο των μινωικών τελετουργιών ενηλικίωσης, *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΛΔ', 2014, σ. 65-81.
- Quintilian, *The Orator's Education*, Vol. V: Books 11-12 (Edited and translated by D.A. Russell). Harvard University Press, Cambridge, London, 2001.
- Reedy, C.L. και Reedy T.J. Statistical analysis in iconographic interpretation: the function of Mudras at Tapho, a Tibetan Buddhist monastery, *American Anthropologist*, 89, no. 3, 1987, pp. 635-649.
- Schäfer, H. *Principles of Egyptian art*, Transl. J. Baines, Oxford University Press, Oxford, 1974.
- Smith, J.Z. *To take place: toward theory in ritual*, The University of Chicago Press, Chicago, 1992.
- Soles, J.S. *The Prepalatial cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete*, Hesperia: Supplement XXIV, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, 1992.
- Streeck, J. Depicting by gesture, *Gesture*, vol. 8, no. 3, 2008, pp. 285-301.
- Τζαχίλη, Ι. Μινωικά εικαστικά τοπία: τα αγγεία με τις επίθετες πλαστικές μορφές από το Ιερό Κορυφής του Βρύσινα και η αναζήτηση του βάθους, *ΒΡΥΣΙΝΑΣ Ι. Τα Πράγματα*, Αθήνα, 2011.
- Thomas, K. Introduction. *A cultural history of gesture: from antiquity to the present day* (Bremmer, J., Roodenburg, H.), Polity Press, Cambridge, 1994, pp. 1-14.
- Wainwright, G.A. The earliest use of the mano cornuta, *Folklore*, vol. 72, no. 3, 1961, pp. 492-495.
- Wedde, M. Talking hands: a study of Minoan and Mycenaean ritual gesture-some preliminary notes. *Meletemata. Studies in Aegean archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*, vol. III (Betancourt, P.P., Karageorghis, V., Laffineur, R. Niemeier, W.D.), Aegaeum 20. Université de Liège, University of Texas at Austin, Liège, Austin, 1999, pp. 911-919.
- Wilkinson, R.H. Reading Egyptian art: a hieroglyphic guide to ancient Egyptian painting and sculpture, Thames and Hudson Ltd., London, 1992.
- Wilkinson, R.H., *Gesture, The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 2 (Redford, D.B.), Oxford University Press, New York, 2001, pp. 20-24.

ABSTRACT

Reading the human «body behaviour»

A methodological approach to gestures of the ancient world

Christos Kekes

PhD candidate in Egyptology, Department of Mediterranean Studies, University of the Aegean, Greece
Scholar of the Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI)

Themes in Archaeology Magazine 2018, 2(2): 222-239

A great variety of postures and body movements, performed by people in every aspect of their daily, ritual, private or public life, is prevalent in the art and literature of the ancient world. These particular bodily movements include various symbolic meanings, the understanding of which may contribute to the approach not only of the activities within the framework in which they were performed, but also of the societies in the past themselves. The interpretation of gestures in the ancient world is a complicated task often because of the fragmented nature of the archaeological material that is studied as well as of the lack of analytical written records. The present paper deals with the development of a methodology for the study and interpretation of gestures in the ancient world. Matters of terminology are addressed while thirteen interpretation criteria, the combined examination of which can help the researcher to interpret the ancient gestures, are presented and analysed.

Key words: Gestures, body behaviour, nonverbal communication, ancient world, interpretation criteria